

# ΕΠΙ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

ὑπό

ΜΙΧΑΗΛ Α. ΔΕΝΔΙΑ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

«*Les sentiments sont à la couture  
de l'âme et du corps*».

Montaigne

Ἡ οὐσία καὶ ἡ φύσις τοῦ συναισθήματος ἀπησχόλησαν ἀνέκαθεν τοὺς φιλοσόφους καὶ δὴ τοὺς μὲ τὴν ἐξηγητικὴν ψυχολογίαν ἀσχολουμένους τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον ὁ καθορισμὸς τῶν στοιχείων τούτων θὰ ἀπετέλει τὴν βάσιν τοῦ καθορισμοῦ τῶν σχέσεων πρὸς τε τὰ ἄλλα ψυχικὰ καὶ τὰ φυσιολογικὰ καὶ ὄργανικὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς. Ἡ ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ἔρευνα, καθ' ἑαυτὴν λίαν δυσχερής, πρέπει νὰ γίνεται μὲ πολλὴν προσοχὴν συλλεγομένου βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τοῦ θετικοῦ λεπτομερειακοῦ ὕλικου οὕτως ὥστε εἰς τὴν ταξινομήσιν καὶ τὴν περιγραφὴν ἑνὸς ἐκάστου τῶν συναισθημάτων νὰ στηριχθῶσιν ὅσον τὸ δυνατόν ἀσφαλεῖς γενικώτεραι ὑποθέσεις περὶ τῆς φύσεως τοῦ συναισθήματος<sup>(1)</sup>.

## I

Ἡ ἐνταῦθα ὑποστηριζομένη θέσις ἡμῶν εἶναι ὅτι τὸ συναισθάνεσθαι, ἢτοι ἡ ψυχικὴ εὐχέρεια τοῦ τείνειν πρὸς τι καὶ ἐπιθυμεῖν αὐτὸ καὶ αἰσθάνεσθαι κατ' ἀκολουθίαν γεγονότος τινὸς ἡδονῆν ἢ λύπην<sup>(2)</sup>, ἔχει ἐν τῇ ψυχικῇ καὶ ὄργανικῇ ζωῇ βίον ἀυτὸύπαρκτον· καὶ συνδέεται μὲν ἢ εὐχάριστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις, ἢν ἀποτελεῖ τὸ συναίσθημα<sup>(3)</sup> πρὸς

<sup>(1)</sup> Aug. Messer, *Psychologie*, 4η ἔκδ. (1928), σελ. 291.

<sup>(2)</sup> Τὸν ὄρισμὸν τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης θεωρεῖ ὁ P.-H. Thomas, *L'éducation des sentiments* (1930) οὐ μόνον ἀνωφελῆ ἀλλὰ καὶ ἀδύνατον.

<sup>(3)</sup> Περὶ τῶν συναισθηματικῶν «διαστάσεων» (dimensions) βλ. G. Dumas, *Traité de Psychologie*, τ. I κεφ. III: *Les états affectifs* (ὑπὸ L. Barat καὶ L. Dugas), ἰδίως σ. 422 ἔξ.: *Y a-t-il d'autres sentiments élémentaires que ceux de l'agréable et du désagréable?* Κατὰ τὸν Wundt, *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, 5η ἔκδ. τ. II σ. 285—286, αἱ συναισθηματικαὶ διαστάσεις εἶναι οὐ μόνον τὸ εὐάρεστον (Lust) καὶ τὸ δυσάρεστον (Unlust), ἀλλὰ καὶ ἡ διέγερσις (Erregung), ἡ κατάπτωσις (Hemmung), ἡ ἔντασις

τὰς αἰσθήσεις καὶ τὴν νόησιν, ἣν ἐμπνέει καὶ ζωοποιεῖ, δὲν ταυτίζετα ὁμῶς πρὸς αὐτάς. Ἡ σχέσηις ἰδίως νοήσεως καὶ συναισθημάτων δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ καθορισθῇ<sup>(1)</sup>. Πάντες σχεδὸν οἱ ψυχολόγοι δέχονται ὅτι συναισθημα καὶ νόησις εἶναι δύο μέρη τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, ὧν τὸ πρῶτον προηγεῖται καὶ ἐνεργεῖ ἐπὶ τοῦ δευτέρου<sup>(2)</sup>. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ κυρίως ὁ Th. Ribot<sup>(3)</sup>, ὅστις, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἐντοπίζοντας τὸν ὄρον συναισθημα εἰς τὰς προδιαθέσεις καὶ κλίσεις<sup>(4)</sup> καὶ δὴ τὰς ἀνωτέρου βαθμοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι πάντοτε, μᾶλλον ἢ ἥττον, ἀναμειγμένα μετὰ στοιχεῖα τῆς νοήσεως, ἐπεκτείνει τὴν ἔννοιαν τοῦ συναισθηματος εἰς ὅλην τὴν συναισθηματικὴν κίνησιν, ἥτοι τὰς κλίσεις, τὰς συγκινήσεις καὶ τὰ πάθη. Κατὰ τὸν Ribot<sup>(5)</sup>, ὑφίστανται ἀνεξαρτησία καὶ πρωτοτυπία τῶν συναισθημάτων ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων ψυχικῶν φαινομένων καὶ δὴ τῶν τῆς νοήσεως.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀντιτίθεται πρὸς τὴν συνήθως ὑποστηριζομένην, καθ' ἣν ἡ νόησις κατέχει τὴν πρώτην καὶ βασικὴν θέσιν εἰς τὴν ψυχικὴν ζωὴν ἐνῶ τὸ συναισθημα εἶναι ἀπλῶς προβολὴ καὶ ἀπήχησις τῶν νοητικῶν φαινομένων, ἥτοι παραστάσεων, εἰκόνων, ἰδεῶν, κρίσεων καὶ συλλογισμῶν<sup>(6)</sup>. Αἱ παραστάσεις ἐν τῇ γενικωτέρῳ ἐννοίᾳ

(Spannung) καὶ ἡ χαλάρωσις (Lösung). Πέραν καὶ τῆς καταπτώσεως εὐρίσκεται ἡ καθησυχασίς, ἀνάπαυσις, ἡρέμησις (Beruhigung). Ὑφίστανται οὕτω τρεῖς ζεύγη διαστάσεων, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἀνάγεται εἰς διαστάσεις γενικῶς παραδεγεμένους, τὰ δὲ ἄλλα δύο εἰς διαστάσεις, ὧν τὴν ὑπαρξιν ὑποστηρίζουν ὁ Wundt καὶ ἡ σχολὴ αὐτοῦ.

(1) Βλ. O. Flügel, Über das Verhältniss des Gefühls zum Intellekt (1905) καὶ A. Joussain, Les sentiments et l'intelligence (1930).

(2) Βλ. Lehmann, Die Hauptgesetze des menschlichen Gefühlslebens (1914).

(3) La Psychologie des sentiments (1906), σελ. 7 ἐξ., πρβλ. τοῦ αὐτοῦ: Problèmes de psychologie affective (1910). La logique des sentiments. Essai sur les passions.

(4) Βλ. Revault d'Allonnes, Les inclinations.

(5) Βλ. κυρίως Problèmes de psychologie affective.

(6) Ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τοῦ Kant αἱ συναισθηματικαὶ ἢ θυμικαὶ καταστάσεις συγγέονται μετὰ τὴν αἰσθηματικὴν γνῶσιν· δι' ὃ καὶ οἱ ὄροι αἰσθάνεσθαι, αἰσθῆσις, αἰσθημα σημαίνουν ὅτε μὲν τὴν γνῶσιν ταύτην, ὅτε δὲ τὰς εὐαρέστους ἢ δυσαρέστους ἐντυπώσεις τὰς συνοδευούσας αὐτήν. Διὰ τὸν κοινὸν ἄνθρωπον αἰσθημα σημαίνει τὴν ψυχικὴν κλίσιν· οὕτω π. χ. λέγεται «αὐτὸ εἶναι τὸ αἰσθημά μου = αἱ ψυχικαὶ μου προτιμήσεις, ἡ κλίσις, ἡ συμπάθειά μου»· «αὐτὸς ἔχει ἓνα αἰσθημα», κλπ. Διὰ τοῦτο καὶ τινες, ὡς ὁ Malebranche, κατατάσσουν μεταξὺ τῶν αἰσθημάτων, πλὴν τῆς ἡδονῆς ἢ χαρᾶς καὶ τῆς λύπης καὶ τὰς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἢ τῆς φαντασίας ἀπορροεούσας ἐντυπώσεις· ὁμοίως ὁ Descartes νοεῖ μετὰ τὸν ὄρον perceptions συναισθηματικὰ γεγονότα καὶ παραστάσεις. Βαί

τοῦ ὄρου, ἀποτελοῦν τὴν ψυχολογικὴν προϋπόθεσιν, αὐτὴν τὴν βάσιν τοῦ συναισθήματος· καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ἔχωμεν ἐπίγνωσιν τῶν ἐν λόγῳ παραστάσεων, αὗται ὑφίστανται, καίτοι ἀπαρατήρητοι, καὶ ἀποτελοῦν αὐτὴν τὴν βάσιν ἐφ' ἧς ἐρείδονται τὰ συναισθήματα· ἐν ἄλλοις λόγοις, ὁ σύνδεσμος ὅστις ὑφίσταται μεταξὺ νοήσεως καὶ συναισθήματος, δὲν παύει νὰ ὑπάρχη λόγω τοῦ ὅτι εἰς δεδομένην στιγμὴν δὲν καθίσταται ἀντιληπτὸς (1).

Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ἀπόρροια τῆς νοησιοκρατικῆς τάσεως· ἡ νόησις εἶναι ἡ σπουδαιότερα τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ψυχικῆς ζωῆς, καθὼ δὲ περισσότερον πάσης ἄλλης ὑποκειμένη εἰς τὴν παρατήρησιν εἶναι καὶ ἡ εὐκολώτερον δυναμένη νὰ μελετηθῇ καὶ γνωσθῇ. Ἐν σχέσει μὲ αὐτὴν οὐδὲν σκοτεινὸν σημεῖον ὑφίσταται. Ἡ ψυχολογία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν λογικὴν. Ἀντιθέτως τὸ συναίσθημα δὲν ἐμφανίζεται καθαρὸν καὶ ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐφαρμογὴν τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου· ἀσταθὲς καὶ διαρκῶς κινούμενον, παρουσιάζει μορφὰς ποικίλας ἀναμειγνυμένας ἀσυναισθήτως, μεταβαλλομένας ἀκαταπαύστως καὶ μὴ διδούσας τὸν ἀναγκαῖον διὰ τὴν παρατήρησιν αὐτῶν καιρὸν. Διαφεύγει οὕτω τῆς ἀρπάγης τῆς νοήσεως ἐνώπιον τῆς ὁποίας ἐξαφανίζεται, ἐκμηδενιζόμενον ἅμα ὡς αὕτη πλησιάζῃ. Τὸ συναίσθημα δὲν δύναται οὕτω νὰ μελετηθῇ ἢ εἰς ἐνώσεις αὐτοῦ μετ' ἄλλων στοιχείων, ὀργανικὰς ἢ νοητικὰς, καὶ δὲν δύναται νὰ ἐκφρασθῇ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἢ δι' ὄρων μεταφορικῶν καὶ κατὰ προσέγγισιν.

Πλὴν τῆς ὕλικῆς, οὕτως εἰπεῖν, δυσχερείας εἰς ἣν προσκρούει ἡ ψυχολογία ἐν τῇ μελέτῃ τῶν συναισθημάτων, ἡ νοησιοκρατικὴ τάσις ἔχει καὶ ἄλλας αἰτίας καὶ δὴ τὸ γεγονός κατ' ὃ ἐπὶ αἰῶνας μακροῦς ἀπησχολημένη σχεδὸν μὲ μόνην τὴν ἔρευναν τῆς νοήσεως, ἡ φιλοσοφία ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπολάβῃ ταύτην ὡς τὴν πρώτην τῶν ψυχικῶν εὐχερειῶν, ἐξ ἧς αἱ ἄλλαι νὰ ἀφορμῶνται. Οὕτω ἤχθησαν πάντες σχεδὸν οἱ φιλόσοφοι — σπάνια εἶναι αἱ ἐξαιρέσεις — εἰς τὴν ἀντίλη-

---

νοντες ἔτι περαιτέρω ὁ μὲν Locke θεωρεῖ τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν θλίψιν ὡς τρόπους νοήσεως, ὁ δὲ Condillac ὡς τρόπους αἰσθήσεως (sensations). Μεταξὺ αἰσθήματος (sensation) καὶ συναισθήματος (sentiment) αἱ διαφοραὶ εἶναι πλείονες. Τὸ αἰσθημα ἐντοπίζεται μετὰ μεγαλυτέρας ἢ μικροτέρας ἀκριβείας εἰς τὸ σῶμα· μὲ τὸ συναίσθημα ἀποχωριζόμεθα τρόπον τινὰ τοῦ σώματος, ὑπόμεθα ὑπεράνω τῶν ὕλικῶν, κυριαρχοῦμεν αὐτῶν. Μοιραίως τὸ αἰσθημα καθίσταται μὲ τὸν καιρὸν ἐκ τῆς συνηθείας ἀσθενέστερον καὶ ἐν τέλει ἐκλείπει, ἐνῶ τὸ συναίσθημα καθίσταται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον λεπτότερον καὶ τελειότερον. Πρβλ. P.-F. Thomas, L'education des sentiment σελ. 31.

(1) Pfänder, Einleitung in die Psychologie, σελ. 230.

ψιν ὅτι τὰ πάντα, καὶ συνεπῶς καὶ τὸ συναίσθημα, πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν νόησιν ὡς ἐὰν αὕτη ἦτο ἡ μόνη κυρία αἰτία<sup>(1)</sup>. Καὶ ὅταν δὲν δέχονται, ὡς ὁ Herbart, ὅτι τὰ συναισθήματα εἶναι ἀπλῶς προϊόντα τῶν παραστάσεων, θεωροῦν πάντως τὰς τελευταίας ταύτας ὡς τὸν ἀναγκαῖον καὶ ἀπαραίτητον ὅρον γενέσεως τῶν συναισθημάτων, ὡς τὴν ἀφορμὴν ἄνευ τῆς ὁποίας συναισθηματικὴ κατάστασις δὲν δύναται νὰ ἐμφανισθῇ.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς πρὸ αὐτοῦ, ὁ Ribot ὑπεστήριξε τὴν ἀδυναμίαν ἀναγωγῆς πάσης συναισθηματικῆς ἐκδηλώσεως τῆς ψυχικῆς ζωῆς εἰς τὴν νόησιν καὶ τὸ διακεκριμένον καὶ ἀυθύπαρκτον τῆς πρώτης ἀπὸ τῆς δευτέρας. Ἴνα δείξῃ ὅτι αἱ θυμικαὶ καταστάσεις νοούμεναι καθ' ἑαυτὰς καὶ καθαραὶ εἶναι ἀπηλλαγμέναι παντὸς νοητικοῦ στοιχείου, ὁ Ribot προσεπάθησε νὰ παρουσιάσῃ αὐτὰς ἀπηλλαγμένας ξένου στοιχείου, ὁποῖον παρατηρεῖται εἰς συγκινήσεις φύσεως περιπλόκου, ὡς αἱ αἰσθητικαὶ ἢ θρησκευτικαί, ἢ εἰς τὰ πάθη, ὅπου τὸ νοητικὸν στοιχεῖον κατέχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σπουδαίαν θέσιν. Τίθενται ὁμοίως κατὰ μέρος τὰ αἰσθήματα, τῶν ὁποίων αἱ παραστάσεις συνδέονται ὡς τὸ πολὺ μὲ ἐντυπώσεις συναισθηματικὰς, διότι ἐμπεριέχουν πολὺ τὸ νοητικόν, καθὼς ἀκόμη καὶ τὰ λεγόμενα μυϊκὰ αἰσθήματα διότι συνεπάγονται καὶ ταῦτα μέρος τι νοήσεως ἔστω καὶ ἀσθενές. Τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης περιορίζεται εἰς καταστάσεις θυμικὰς μὴ δυναμένας νὰ καθορισθοῦν καθ' ἑαυτὰς ὡς αἱ καταστάσεις εὐφορίας, μελαγχολίας ἢ φόβου ἀναιτίου, ἀγωνίας ἄνευ λόγου τινός, ἐρεθισμοῦ ἢ διεγέρσεως ἄνευ αἰτίας. Τοιαῦτα εἶναι ἡ εὐφορία τῶν θνησκόντων, ἡ ἀνακούφισις καὶ διέγερσις τῶν ὀπιοποτῶν, ἢ εἰδικὴ κατάστασις μελαγχολίας, ἢ γνωστὴ ὡς spleen καὶ ἥτις εἶναι πρόδρομος ἀσθενείας, ἢ ἀνησυχία ἣν συνεπάγονται ὠρισμένοι νευρώσεις, κλπ. Αἱ καταστάσεις αὗται νοοῦνται ὡς καθαραὶ μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι, προϊόντα ὠρισμένων ὀργανικῶν διαθέσεων, ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις οὐχὶ ὑγιοῦς ἀλλὰ πασχούσης ζωῆς, ἀποτελέσματα ἐλαττωμα-

(1) Ὁ Kant, εἰς τὴν *Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου*, ἐκλόνησεν ἐκ βάρθρων τὴν πίστιν εἰς τὸ νοητικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν εἰς αὐτὸ ἀναγωγὴν τῆς συνολικῆς πνευματικῆς ζωῆς, καίτοι ἡ τοιαύτη ἀντίληψις δὲν ἐξέλιπε πλήρως. Ὁ Herbart ὑπολαμβάνει τὸναντίον τὰ συναισθήματα ὡς συμφωνίας παραστάσεων, ὁ δὲ Nahlowsky, ἐν *Das Gefühlsleben in seinen wesentlichsten Erscheinungen und Bezügen*, σελ. 48, θεωρεῖ τὴν χαρὰν ὡς ἐπιτάχυνσιν, τὴν δὲ λύπην ὡς στάσιν τοῦ δαύματος τῶν ἰδεῶν μας. Πολλοὶ τῶν συγχρόνων ὑπολαμβάνουν τὸ συναισθηματικὸν στοιχεῖον τῆς ζωῆς ὡς τι προσθέτως καὶ παρενθέτως ὑπάρχον καὶ ὡς οἶονεὶ παράσιτον τῶν νοητικῶν φαινομένων.

τικῆς λειτουργίας τοῦ ὄργανισμοῦ, τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν ἀντιλαμβάνεται ὡς τοιαύτην τὸ ὑποκείμενον, γεννῶνται ἀνεξαρτήτως πάσης παραστάσεως καὶ δὲν παρουσιάζουν στοιχεῖα νοητικῆς ἐργασίας, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ καμάτου, μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ νευρασθενοῦς, μὲ τὴν κατάστασιν ἣτις προηγεῖται τῆς συγκοπῆς (¹).

Ἐπὶ τοῦ ζητήματος εἰς καὶ ἐν τίνι μέτρῳ αἱ θυμικαὶ καταστάσεις δύνανται νὰ διατηρηθοῦν εἰς τὴν μνήμην ὑφίσταται διαφωνία· οἱ μὲν δέχονται ὅτι ὅ,τι καλοῦμεν συγκινοῦσαν ἀνάμνησιν, ἦν π. χ. προξενεῖ ἢ ἀνεύρεσις ἀπεξηραμένου ἀνθους εἰς τὰς σελίδας βιβλίου, δὲν εἶναι κυρίως ἐπαναφορὰ παλαιοῦ συναισθήματος, ἀλλὰ συγκίνησις νέα καὶ πρωτότυπος, παραγομένη ἐκ τῆς ἀναμνήσεως προσώπων καὶ γεγονότων (²). Ἄλλοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Ribot, δέχονται ὅτι αἱ συγκινήσεις τὰς ὁποίας ἐπαναζῶμεν, φέρουν τὴν σφραγίδα τοῦ παρελθόντος, αὕτη δὲ ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι ζῶμεν αὐτὰς τὰς ἰδίας, διατηρηθείσας εἰς τὴν μνήμην μας. Ἡ ἀπελπισία τοῦ Saint-Preux ἐπαναβλέποντος τὸν τόπον τῶν ἐρώτων του μὲ τὴν Ἰουλίαν (εἰς τὴν Nouvelle Heloise τοῦ J. Jacques Rousseau) ἐξηγεῖται μὲ τὸν τρόπον αὐτόν (³). Θὰ ἠδυνατοῦμεν νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς ὁ ἔρωτος δὲν γίνεται συναισθητὸς δις κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον, ὅτι ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ διαφέρει ἀναλόγως τοῦ ἐκάστοτε ἀντικειμένου του, εἰς δὲν ἐδεχόμεθα ὅτι παραμένει εἰς τὴν μνήμην μας συναισθηματικόν τι στοιχεῖον καθιστῶν ἀντιληπτὴν τὴν σύγκρισιν καὶ διαπίστωσιν τῆς ὑφισταμένης διαφορᾶς. Ὑφίσταται μία «μνήμη τῆς καρδίας», μνήμη συναισθηματικῆ, παρέχουσα τὴν κλεῖδα εἰς πολλὰ ζητήματα, ὡς ἡ ἐμμονή

(¹) Ὡς λέγει ὁ Ribot, *Problèmes de psychologie affective*, σελ. 131, ἡ χαρὰ εἰς τὰς τοιαύτας καταστάσεις, καὶ ὅταν φαίνεται συνοδευομένη ἀπὸ παράστασιν, δὲν εἶναι παράστασις, ἀλλὰ ψυχολογικὸν γεγονὸς ἰδίου εἴδους, ἀπλοῦν, ἀκαθόριστον, μὴ δυνάμενον ν' ἀναχθῆ εἰς ἄλλο τι, ὡς εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον ὁ ἦχος, τὸ χρῶμα, καὶ ὅπερ γινώσκει τις ἐκ τῆς ἰδίας πείρας. Ἀποξενωθείσαι τῶν ξένων στοιχείων, χαρὰ καὶ θλίψις ἐμφανίζονται ὡς καθαρὰ συναισθηματικὰ φαινόμενα. Ὁμοίως ἡ ἀντιπάθεια εἶναι ψυχικὴ διάθεσις ἀπωθήσεως, προκαλουμένη ὑπὸ συναισθηματικοῦ κινήτρου ὡς τὸ πολὺ παραλόγου ἢ σκοτεινοῦ.

(²) Ἦδη πρὸ μακροῦ ὁ Mauxion, *Revue philosophique* (1901), ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ συγκίνησις δὲν ἀναζῆ καὶ ὅτι τὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα διεγείρει τὸ παρελθόν, ἄλλως αἱ ἀναμνήσεις τῶν συναισθημάτων, ἔχουν ἔναντι τῶν συναισθημάτων τούτων ἦν σχέσιν ἢ τρικυμία τῆς σήμερον πρὸς τὴν θύελλαν τοῦ παρελθόντος μηνός.

(³) «Tous les sentiments délicieux, φέρεται λέγων ὁ Saint-Preux, qui remplissaient autrefois mon âme, s'y retrouvèrent pour m'affliger..... Voilà ce qui me jetait dans des accès de fureur et de rage».

τῶν ἀπλοϊκῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων παρ' ἀνθρώποις βαθυτάτης μορφώσεως, ἢ ἐρωτικῆ προσήλωσις καὶ ἐμμονὴ παρὰ τοὺς ἀναπτυχθέντας βραδύτερον λόγους ἀπογοητεύσεως καὶ δυσαρεσκείας, αὐτὴ ἀκόμη ἢ ἀστάθεια τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ πίστις τῆς γυναικός, εἰς δεχθῶμεν μετ' ἄλλων ἐν οἷς καὶ ὁ Αἰμίλιος Faguet, ὅτι ὁ μὲν ἄρρητον εἶναι ἐν τινι μέτρῳ πεπλασμένος ὥστε νὰ λησμονῇ τὰς ἐρωτικὰς συγκινήσεις, ἐνῶ ἡ γυνὴ τοῦναντίον τείνει ἐκ φύσεως ὅπως διατηρῇ αὐτὰς ἐν τῇ μνήμῃ της<sup>(1)</sup>.

Ἐπί πλέον καὶ φαντασία συναισθηματικὴ, «φαντασία τῆς καρδίας», ὡς δεικνύει περιφανῶς ἡ ψυχολογία τῶν καλλιτεχνῶν, καὶ δὴ τῶν συνθετῶν· εἰς τὴν φαντασίαν αὐτὴν προσφεύγουν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς οἱ συμβολισταί, συνενοῦντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ λέξεις, ὡς οἱ μουσικοσυνθέται ἤχους, διὰ τὴν συγκινησιακὴν τῶν ἀξίαν. Ἐὰν συναισθήματα ἔπειτα δύνανται νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάσιν παραισθησεων καὶ ψευδαισθησεων, ἀφοῦ οὐ μόνον δύναται τις νὰ πλανηθῇ ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῆς συγκινήσεώς του ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργήσῃ νέαν ἀνύπαρκτον. Οὕτω π. χ. ἀναφέρεται ὅτι κάποιος, ὁ ὁποῖος ἐξυρίζετο, εἶδε τὸ πρόσωπόν του μέσα εἰς τὸν καθρέπτην νὰ ὠχρῆσθαι ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἐκ τούτου ἐλιποθύμησεν· ἔκτοτε δέ, ὅσάκις προσέβλεπεν εἰς καθρέπτην, ἠσθιάνετο εἶδος ἐλαφροῦς λιποθυμίας.

Συνάγεται ἐντεῦθεν ὅτι ὁ συναισθηματικὸς κόσμος εἶναι χωριστὸς καὶ ἀνύπαρκτος καὶ ὅτι πλημμυρίζει ὅλην τὴν ψυχικὴν μας ζωὴν. Ὅλαι αἱ καταστάσεις συνειδήσεως εὗρισκονται μέσα εἰς μίαν ἀτμόσφαιραν συγκινητικότητος, ἢ ὁποῖα τὰς περιβάλλει καὶ τὰς διαποτίζει. Χωρὶς αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν αἱ ἐν λόγῳ καταστάσεις θὰ ἐστεροῦντο δυναμικότητος· αἱ ἠρωϊκαὶ πράξεις ἀφ' ἑνός, αἱ θηρικοὶ καὶ βαρβαρότητες ἐξ ἄλλου δὲν θὰ ἔκαμνον καμμίαν ἐντύπωσιν· τίνα σημασίαν θὰ εἶχον αἱ τέχναι καὶ ποῖον ἐνδιαφέρον αἱ ἐπιστῆμαι, ποῖον ἐνθουσιασμόν θὰ διήγειρεν ἡ ἀρετὴ καὶ ποῖαν ἐπιρροὴν θὰ ἐξήσκουν αἱ θρησκείαι, ἂν ἔλειπεν ἡ συγκινησιακὴ αὐτὴ ἀτμόσφαιρα; Αἱ μεγάλαι σκέψεις λαμβάνουσι τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν δυνάμιν τῶν ἀπὸ τὴν καρδίας καὶ χωρὶς αὐτὴν οὔτε νὰ ἐμφανισθοῦν εἶναι δυνατόν<sup>(2)</sup>. Ὁ συναισθηματικὸς αὐτὸς χρωματισμὸς τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ τὴν ἀπήχησιν τῆς

(1) Πρὸς βλ. F. Paulhan, La fonction de la mémoire et le souvenir affectif. Καὶ γενικώτερον τοῦ αὐτοῦ, Les phénomènes affectifs et les lois de leur apparition.

(2) H. Maier, Psychologie des emotionalen Denkens, 1928. Πρὸς βλ. P.-F. Thomas, L'éducation des sentiments, 1930.

φύσεως τοῦ ὀργανισμοῦ μας καὶ τῆς συνειδήσεως, ἀπήχησιν, ἥτις εἶναι ἀνεξάρτητος πάσης νοήσεως καὶ γνώσεως. Οὕτω π. χ. ἀσθενῆς περι-  
χθεὶς εἰς ἀναισθησίαν εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ἐγχειρητικῆς τραπέζης, δια-  
κρίνει τὸν ψυχρὸν χάλυβα ὃ ὁποῖος τέμνει τὰς σάρκας του καὶ δὲν  
ὑποφέρει. Ἀποκρίνεται εἰς τὰς τιθεμένας εἰς αὐτὸν ἐρωτήσεις ὡς ἐὰν  
ἐπρόκειτο περὶ τρίτου. Ἄλλὰ καὶ νὰ χάσῃ τις παντελῶς τὴν συναι-  
σθηματικὴν του συνείδησιν ὅλως φυσικῶς εἶναι δυνατόν. Πολλάκις  
βαδίζομεν διὰ μέσου προσώπων καὶ πραγμάτων ὅλως ἀδιάφοροι καὶ  
ἀσυγκίνητοι, οἷον εἰ ξένοι, ἢ διερχόμεθα τὰς σελίδας βιβλίου ἀνευ προ-  
σοχῆς καὶ μηδὲν ἀντιλαμβανόμενοι.

Ἄλλ' οὐ μόνον διαφορὰ ἀλλὰ καὶ ἀντίθεσις μεταξὺ νοήσεως καὶ  
συναισθήματος δύναται νὰ παρατηρηθῆ. Οὕτω πολλοὶ συναισθάνονται  
ἀντιθέτως πρὸς τὰς πεποιθήσεις αὐτῶν, ὡς π. χ. ἄθεοι, οἵτινες εἶναι  
ἐν τούτοις θρησκόληπτοι, δημοκρατικοὶ τὰ φρονήματα μὲ κλίσεις ἀρι-  
στοκρατικάς, ἀνθρώποι θεωρητικῶς ἐπαναστατικοί, οἱ ὁποῖοι ὁμως  
παραμένουν ψυχικῶς ἀστοί, κλπ. Αἱ διπλαῖ καὶ ἀντίθετοι προσωπικό-  
τητες, ὡς ἡ τοῦ εἰσαγγελέως Haller, δὲν εἶναι δημιούργημα τῆς  
φαντασίας· ἐξηγοῦνται ἐκ τῆς τοιαύτης μεταξὺ συναισθήματος καὶ  
νοήσεως ὑφισταμένης ἐνίοτε ἀντιθέσεως. Λογικὴ καὶ συναίσθημα  
πορεύονται πολλάκις ὁδὸν διάφορον· εἰς τὸν ἕρωτα παρατηρεῖται τοῦτο  
καλύτερον ἢ ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ, διότι, ὡς κοινῶς λέγεται, ὁ ἕρωσ  
εἶναι τυφλός, μὴ ὑπακούων εἰς τὴν λογικὴν. Ἄλλὰ καὶ γενικώτερον  
ἡ περιφρόνησις δὲν ἀποκλείει πάντοτε καὶ ἀναγκαίως τὴν ἀγάπην,  
ὅπως καὶ ἀντιθέτως ἡ ἐκτίμησις δὲν ἀντίκειται ἀπολύτως καὶ ἀπαραι-  
τήτως πρὸς τὸ μῖσος.

## II

Καὶ ὅτι μὲν τὸ συναίσθημα δὲν κατατάσσεται μεταξὺ τῶν νοητικῶν  
φαινομένων οὐδ' ἀφορμᾶται ὡς ἀπὸ ἀφετηρίας ἀπ' αὐτῶν, εἶναι  
φανερόν. Ἄλλ' ὁ διακεκριμένος οὕτω τοῦ νοητικοῦ συναισθηματικὸς  
ἡμῶν βίος πῶς λειτουργεῖ καὶ πῶς γεννῶνται τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὸν  
φαινόμενα, ἴδου ζήτημα ἐκ τῶν ἐπιμάχων καὶ παλαιῶν.

Ἐὰν ὀρίσωμεν τὸ συναίσθημα ὡς τὴν ἐνσυνείδητον, ἥτοι ἐν τῇ  
συνειδήσει, ἀπήχησιν τῆς λειτουργίας τοῦ σώματος, τῶν κινήσεων τῶν  
μελῶν καὶ τῶν ὀργανικῶν μεταβολῶν τῶν προκαλουμένων ἀμέσως ἢ  
ἐμμέσως διὰ τῶν αἰσθησέων, τῶν ἀναμνήσεων καὶ τῶν συνθηκῶν,  
συμφώνως πρὸς τὰς συνθήκας τοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ βιοῦμεν, δὲν  
ὀρίζομεν πλήρως τὸ συναίσθημα. Ὅ,τι χαρακτηρίζει κυρίως τοῦτο

εἶναι ὁ χρωματισμὸς αὐτοῦ, τὸ ἡδὺ ἢ λυπηρὸν<sup>(1)</sup>, τὸ εὐχάριστον ἢ δυσάρεστον. Ἄλλ' ὁ χρωματισμὸς αὐτὸς ὑπὸ τίνος προσδίδεται καὶ πῶς παράγεται; Εἶναι φαινόμενον ψυχολογικὸν καθαρῶς φυσιολογικῆς προελεύσεως;

Εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία ἣν ἀντιπροσωπεύει κυρίως ὁ William James<sup>(2)</sup> καὶ καθ' ἣν τὸ συναίσθημα εἶναι ἡ ἀπήχησις ἢ παραγομένη ἐν τῇ συνειδήσει ἐκ κινήσεων καὶ μεταβολῶν καθαρῶς φυσιολογικῶν. Οὕτω αἱ συγκινήσεις εὐρίσκουν τὴν αἰτίαν αὐτῶν εἰς τὰς κινήσεις τῆς φυσιολογίας καὶ ἐν γένει τοῦ σώματος, εἰς τὰς στάσεις τὰς ὁποίας τὰ ὄργανα ταῦτα λαμβάνουν διὰ νὰ ἐκφράσουν τὰς συγκινήσεις. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις δὲν εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως πειστικὴ· πῶς νὰ δεχθῆ τις ὅτι λυπούμεθα διότι κλαίμεν, ἀφοῦ εἶναι δυνατόν νὰ λυπηθῆται τις καὶ μάλιστα βαθυτάτα, καὶ ἐν τούτοις νὰ μὴ κλαίῃ; Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ κλασικὴ τέχνη ἐξέφρασε τὴν βαθυτάτην θλίψιν οὐχὶ μὲ πρόσωπα θρηνοῦντα ἀλλὰ μὲ πρόσωπα τηροῦντα σιγὴν. Ἀντιθέτως, οὐχὶ ἐκ πασῶν τῶν μιμικῶν κινήσεων προκαλεῖται συγκίνησις. Πλεῖστοι ἠθοποιοὶ οὐδαμῶς ἐπηρεάζονται ἐκ τῶν κινήσεων καὶ συσπάσεων τῆς φυσιολογίας των, ἄλλοι ἐκτελοῦν φυσιολογικὰς κινήσεις συνοδευούσας ὠρισμένας συγκινήσεις ἀπλῶς χάριν παιδιᾶς, κλπ.

Μεγαλυτέραν βασιμότητα ἐμφανίζει ἡ θεωρία τοῦ Lange<sup>(3)</sup>, καθ' ἣν αἱ συγκινήσεις ἔχουσι προέλευσιν ἐνδοοργανικὴν, ἀγγειοκινητικὴν, κυκλοφοριακὴν, ἢ κατ' ἄλλους σπλαγχνικὴν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ συγκί-

(1) Κατὰ τὸν Ribot, *Problèmes de psychologie affective*, σελ. 16 τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων εἶναι τὸ ἡδὺ ἢ μὴ ἡδὺ καί, γενικώτερον, τὸ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον εἰς τὰς ἀπειραρίθμους ποικιλίας των. Κυρίως ὑπάρχουν οἱ φρονοῦντες ὅτι μεταξὺ ἡδονῆς καὶ θλίψεως ὑφίσταται ἡ μεσότης ἐν τῇ συναισθήματι. Οὕτω ὁ Sergi, *Psychologie physiologique*, βιβλ. IV κεφ. 1 πιστεύει ὅτι εἰς τὴν οὐδετέραν ζώνην τοῦ συναισθήματος αἱ ἔξωθεν ἐπιδράσεις οὐδεμίαν ἥσπην ἀσκοῦν· ὁμοίως οἱ Ribot, Höfding καὶ Wundt δέχονται τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀδιαφόρου μεσότητος· οἱ τῆς σχολῆς τοῦ Wundt ἀπέδειξαν καὶ πειραματικῶς ὅτι μεταξὺ ἡδονῆς καὶ λύπης ὑφίσταται σημεῖον μὴ ἀνήκον εἰς καμίαν ἐκ τῶν δύο. Ἀντιθέτως ὑπάρχουν οἱ δεχόμενοι (ὡς ὁ Bernheim) ὅτι ἡ οὐδετέρα ζώνη εἶναι πραγματικῶς ἀνύπαρκτος. Πρβλ. καὶ G. Dumas, *La tristesse et la joie*. F. Bouillier, *Du plaisir et de la douleur* καὶ A. Fouillée, *Le plaisir et la douleur*, ἐν *Revue des deux mondes* 1886.

(2) *La théorie de l'émotion*, γαλλ. μετάφρ. G. Dumas, Paris 1902· βλ. τοῦ αὐτοῦ *Psychology. Text-book*, London 1908· πρβλ. Paul Sollier, *Le mécanisme des émotions*, Paris 1905.

(3) *Les émotions*, γαλλ. μετάφρ. G. Dumas, Paris 1894. Wundt, *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, 5η ἔκδ. Leipzig 1902· τοῦ αὐτοῦ,



νησις ἔχει φυσιολογικὰς οὕτως εἰπεῖν ἐκδηλώσεις, συνδρομούς ἔστω φυσιολογικὰς κινήσεις, ἔξ ὧν καὶ μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξίς της. Οὕτω παρατηροῦνται ἐπιτάχυνσις τῶν σφυγμῶν καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἐκ ταύτης δὲ συγκέντρωσις αἵματος εἰς ὠρισμένα μέρη τοῦ σώματος καὶ αὐξήσις τοῦ ὄγκου αὐτῶν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ἄλλα ὧν ὁ ὄγκος μειοῦται, ἔντασις ἢ κατάπτωσις τῆς μυϊκῆς ἐνεργείας, ἀκούσiai κινήσεις, μορφασμοί, κτλ. Γενικῶς εἰπεῖν, αἰσθήματα, συγκινήσεις, παραστάσεις ἐπιδροῦν ἐπὶ τῶν μυϊκῶν συσπάσεων καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος. Εἰδικώτερον ἢ ἐπίδρασις τῶν συγκινήσεων ἐπὶ τῶν παλμῶν τῆς καρδίας, τῆς ἐρυθριάσεως τοῦ προσώπου, τῆς διαστολῆς τῆς κόρης, τῆς ἀκουσίας συσφίξεως τῶν πυγμῶν, κλπ. ἔγένετο ἀντικείμενον εἰδικῶν ἐρευνῶν· σχετικῶς μεταγενεστέρως ἐμελετήθη καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν αἰσθημάτων, συγκινήσεων καὶ παραστάσεων ἐπὶ τῶν ἐκκρίσεων, συνδεομένων μὲ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα διὰ δύο διαφόρων μηχανισμῶν· ὁ εἷς τούτων, ἔμμεσος, εἶναι ἐκεῖνος δι' οὗ συγκινήσεις καὶ παραστάσεις ἐπιδροῦν ἐπὶ τῶν ἐκκρίσεων, ὁ ἄλλος εἶναι ὁ καθ' ὃν συγκινήσεις προκαλοῦν ἀδενικὰς ἀντιδράσεις, τῆς ἀδενικῆς δραστηριότητος δυναμένης, ὡς δεικνύει ἡ φυσιολογία, νὰ τεθῆ εἰς κίνησιν διὰ μέσου τοῦ νευρικοῦ συστήματος<sup>(1)</sup>. Ὅπωςδὴποτε, τὰ διάφορα ταῦτα φυσιολογικὰ φαινόμενα δὲν εἶναι αἱ αἰτίαι τῶν συναισθημάτων ἀλλὰ μᾶλλον παράλληλα πρὸς ταῦτα προϊόντα τῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ. Συγχρόνως μὲ τὴν γένεσιν τοῦ συναισθήματος ὁ ὀργανισμὸς παράγει ὠρισμένας κινήσεις καὶ ἐπιφέρει εἰς ἑαυτὸν μεταβολάς, ἀναγομένας εἰς τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, εἰς τὴν θρέψιν τῶν διαφόρων ὀργάνων καὶ δὴ τοῦ ἐγκεφάλου, εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν νεύρων καὶ τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου, κλπ. Ἄλλ' ἡ συναισθηματικὴ φυσιολογία λειτουργεῖ κατὰ νόμους, οἱ ὅποιοι δὲν μᾶς εἶναι ἢ ἐπ' ἐλάχιστον γνωστοί.

Ὅπωςδὴποτε ἐν τούτοις καὶ ἂν λειτουργοῦν οἱ νόμοι οὗτοι, δὲν δύνανται τὰ ἐν λόγῳ συμπτώματα νὰ θεωρηθοῦν ὡς αἱ ἀρχικαὶ αἰτίαι τῆς γενέσεως τῶν συναισθημάτων. Δὲν βλέπει τις ἀναγκαίαν ἀναλογίαν ὑφισταμένην μεταξὺ διευρύνσεως καὶ συσφίξεως τῆς καρδίας, τῶν ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν, τῶν βιαίων κινήσεων τοῦ στομάχου,

Bemerkungen zur Theorie der Gefühle, ἐν Philos. Studien, XV (1900). Πρὸβλ. Titchener, Zur Kritik der Wundt'schen Gefühlslehre, ἐν Zeit. für Psychologie, XIX (1899) καὶ L. Lapicque, Essai d'une nouvelle théorie physiologique de l'émotion, ἐν Journal de Psychologie 1911.

<sup>(1)</sup> Βλ. G. Dumas, Traité de psychologie, τ. I (Paris 1923), κεφ. V σ. 539 ἔξ.: A Mayer, Excitations psychiques et sécrétions.

τοῦ ἥπατος καὶ τῶν σπλάγγνων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν συγκινήσεων, τὰς ὁποίας δοκιμάζομεν. Ὑπάρχουν μάλιστα συγκινήσεις ζωηρόταται ὡς αἱ καλλιτεχνικαί, αἱ ὁποῖαι διαταράσσουν τὸν ὄργανισμόν περισσότερον ἢ ἄλλαι ἀσθενέστεραι. Κατὰ τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν ἡ ἀγγειακὴ σύσφιγξις τῶν μυῶν προηγείται τῆς συγκινήσεως· τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβές, ὡς ἀποδεικνύεται πειραματικῶς· πολλάκις ἡ τοιαύτη σύσφιγξις ἔπεται εἰς τὴν συγκίνησιν. Οὕτω εἰς τὴν ἐκπληξιν, ἡ ἀντανακλαστικὴ φυσιολογικὴ κίνησις ἐκδηλοῦται βραδέως δύο ἢ τρία δευτέρα λεπτὰ μετὰ τὸ ψυχικὸν φαινόμενον καὶ φθάνει εἰς τὴν μεγαλύτεραν αὐτῆς ἔντασιν, ὅταν ἡ συγκινησιακὴ κατάστασις τείνῃ νὰ παρέλθῃ. Ὅρθῶς μάλιστα παρατηρεῖ ὁ Ribot<sup>(1)</sup> σχετικῶς ὅτι ἡ ἔντασις τῶν καταστάσεων συνειδήσεως τῶν συναισθημάτων εἶναι πάντοτε ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὴν αἰρνιδιότητα τῶν ἐξ αὐτῶν παραχθεισῶν κινήσεων. Οὕτω ἡ ὀργὴ τὸ μῖσος, ἡ θλίψις, ἡ ἔξαψις τῆς φαντασίας, κλπ. μειοῦνται καὶ εἰς τὸ τέλος ἐξαφανίζονται ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικεύσεως αὐτῶν συγχρόνως μὲ τὰς βιαίας κινήσεις, φωνάς, ὕβρεις κλπ. τὰς συνοδευούσας τὴν ἔντασιν τῶν ἐν λόγῳ συγκινησιακῶν καταστάσεων<sup>(2)</sup>. Τὰ πειράματα ἔπειτα τοῦ Sherrington<sup>(3)</sup> καὶ ἄλλων δεικνύουν ἔπαρκῶς τὴν ἀπόλυτον ἀνεξαρτησίαν, ἣτις ὑφίσταται μετὰ τῶν σπλαγγνικῶν φυσιολογικῶν φαινομένων καὶ τῶν συναισθηματικῶν· οὕτω κύνες ἀπαισθησιωθέντες, τῶν ὁποίων ἄλλως ὁ ἐγκεφαλος ἀπεμονώθη τῆς καρδίας, τοῦ στομάχου, τοῦ ἥπατος τῶν πνευμόνων, κλπ. ἐξηκολούθησαν ἐν τούτοις συναισθανόμενοι καὶ δὴ ὀργὴν, ἱκανοποίησιν, φόβον, ἐν γένει συγκινήσεις αἵτινες, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν παραγωγὴν των εἶχε διακοπὴ ἢ ἐπικοινωνία τοῦ ἐγκεφάλου, κέντρου τῆς συνειδήσεως, μετὰ τῶν ὀργάνων τῆς φυσιολογικῆς ζωῆς, δὲν δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς αὐτήν. Καὶ παρατηρεῖται μὲν ὀρθῶς βεβαίως ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ διεισδύσωμεν εἰς τὸν συναισθηματικὸν κόσμον τῶν ζώων, τῶν φαινομένων τοῦ ὁποίου συνάγομεν τὴν ὑπαρξιν ἐξ ἐκδηλώσεων ἐξωτερικῶν· ἀλλ' αὐταὶ δὲν εἶναι ἀσφαλὲς γνώρισμα δοθέντος ὅτι, ὡς ἐλέχθη, αἱ

(1) Les mouvements et leur rôle psychique, ἐν Revue philosophique 1879.

(2) Whateley-Smith, The measurement of the emotions, 1922.

(3) Experiments on the value of vascular and visceral factors for the genesis of emotions, ἐν Proc. of the Royal Society London 1900, τ. LXXVI· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, The integrative action of the nervous system, London 1908. Βλ. καὶ Zeliony, Παρατηρήσεις ἐπὶ ἀνεγκεφάλων κυνῶν, Ἑταιρεία τῶν Ῥώσων ἰατρῶν τῆς Πετροπόλεως 1912 (ῥωσιστί), μνημονευόμενον ἐν E. S. London, Physiologische und pathologische Chymologie, Leipzig 1913.

μιμικαὶ κινήσεις δὲν συνοδεύονται ἀναγκαίως παρ' ἀντιστοίχων συγκινήσεων. Ἐπειτα, εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν πειραμάτων τοῦ Sherrington, ἂν ἀφαιρέσωμεν τὸν ἐγκέφαλον ζῴου τινός, δὲν εἴμεθα βέβαιοι ὅτι μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν δὲν παραμένει παρ' αὐτῷ ὑπόλοιπόν τι συνειδήσεως καὶ ὅτι, συνεπῶς, κινήσεις ὡς ὁ τριγμὸς τῶν ὀδόντων, ἢ ἀνόρθωσις τοῦ τριχώματος ἢ συσταλτικὴ κίνησις τῶν ὠτων, γινόμεναι μετὰ προσβολὴν δὲν εἶναι σύγχρονοι ἴχνους τινὸς συγκινήσεως. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ ζῴα τοῦ Sherrington, ὡς τείνομεν νὰ δεχθῶμεν, ἔχουν κάποιον ὑπόλοιπον συνειδήσεως, ἀγόμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ συγκινησιακὴ καὶ συναισθηματικὴ συνείδησις δὲν εἶναι φαινόμενον ἐπιγενέστερον, ἀπότοκον τῆς λειτουργίας τῶν φυσιολογικῶν μας ὀργάνων, ἀλλὰ διαμορφοῦται παραλλήλως μὲν ἀλλὰ καὶ διαφόρως τῶν φαινομένων τῆς φυσιολογικῆς ζωῆς. Τὸ συναίσθημα εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐκδήλωσις τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, ἐν τῷ ὁποίῳ κατέχει θέσιν βαθυτέραν, δι' ὃ καὶ ἀσαφεστέραν ἢ ἢ τῆς νοήσεως.

### III

Μεταξὺ ὀργανικῆς καὶ συναισθηματικῆς ζωῆς ἐν τούτοις παρὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν φύσεως αὐτῶν καὶ γενέσεως τῶν φαινομένων δι' ὧν ἐκδηλοῦνται, ὑφίσταται σχέσις στενὴ. Χαρακτηριστικῶς εἶπεν ἐν προκειμένῳ ὁ Montaigne ὅτι τὰ συναισθήματα εὐρίσκονται εἰς ὃ σημεῖον ἡ ψυχὴ «συρράπτεται» πρὸς τὸ σῶμα. Τὰ συναισθήματα διαταράσσουν τὴν ὀργανικὴν ζωὴν εἰς σημεῖον, ὥστε ἡ θλίψις νὰ ἐπιδρῷ ἐπὶ τῆς λειτουργίας τοῦ στομάχου, ἐπὶ τῶν χαρακτηριστικῶν μας, ἐπὶ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς μας, ἐπὶ τοῦ βαδίσματος αὐτοῦ, κλπ. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆι περὶ τῆς χαρᾶς. Ἡ σωματικὴ ζωὴ ἐπιδρῷ ἐπίσης βαθύτατα ἐπὶ τοῦ συναισθηματικοῦ βίου· ὅθεν ὀρθῶς ὁ Pascal συνίστα ὡς ἀναγκαίαν τὴν θρησκευτικὴν ἀσκησιν, διὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς μέχρι τῆς πίστεως (ἢ ὁποῖα ἀνήκει ὁμοίως εἰς τὸν συναισθηματικὸν κόσμον) καὶ ὀρθῶς ὡσαύτως ὁ Ἰγνάτιος Loyola συνίστα τὴν καταπόνησιν τοῦ σώματος ὡς μέσον ἀσφαλὲς διαμορφώσεως τῆς ψυχῆς. Ὅλη ἡ μοναχικὴ καὶ ἀσκητικὴ ψυχολογία τῶν διαφόρων θρησκείων ἐδῶ εὐρίσκει τὴν ἐξήγησιν αὐτῆς.

Ἄλλὰ τὰ συναισθήματα δὲν εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἀπλαῖ συνέπειαι παραλλήλων φαινομένων τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, δὲν εἶναι ἄλλως φαινόμενα φυσιολογικά, ἀλλὰ ψυχικά. Φαινόμενα ψυχικῆς ὑποστάσεως, ἐπομένως συνειδητά, ἀδιάφορον ἂν ἡ συνείδησις εἶναι καθαρὰ ἢ ἡμαυρωμένη, αἱ ἀνθρώπιναι συγκινήσεις δὲν εἶναι οὔτε ἀποτελέσματα, οὔτε αἰτίαι τῶν ὀργανικῶν κινήσεων καὶ φαινομένων, ἐξ ὧν καθί-

στανται εἰς τοὺς ἄλλους ἀντίληπταί. Ὅπως αἱ λέξεις συνδέονται πρὸς τὰς δι' αὐτῶν ἐκφραζομένας ἐννοίας, αἱ ὀργανικαὶ κινήσεις καὶ μεταβολαί, καίτοι διάφοροι τῶν συναισθηματικῶν φαινομένων, συνδέονται πρὸς αὐτὰ ἐφ' ὅσον θεωρούμεναι ἐκ τῶν ἔξωθεν παρίστανται, τρόπον τινά, ὡς συναισθηματικὰ φαινόμενα. Τόσον ὅμως τὰ ὀργανικὰ ὅσον καὶ τὰ συναισθηματικὰ ἐν λόγῳ φαινόμενα ἐξαρτῶνται κυρίως ἐκ τῶν ψυχικῶν κλίσεων (inclinations), συνειδητῶν φαινομένων ἐνεργοῦ φύσεως, ὅποια αἱ πράξεις καὶ αἱ ἐπιθυμίαι<sup>(1)</sup>. Αἱ ψυχικαὶ κλίσεις εἶναι δυνατὸν γὰρ μένουν ἀνεπηρέαστοι οὐ μόνον ἀπὸ παντὸς νοητικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παντὸς συναισθηματικοῦ παράγοντος· ὑπάρχουν οὕτω φιλόδοξοι, οἵτινες εἶναι ἐκ χαρακτῆρος ἀπαθεῖς, φίλοι τῆς κοσμητικῆς κινήσεως παραμένοντες κατ' αὐτὴν ψυχροί. Ὁ Rauh<sup>(2)</sup> παρατηρεῖ σχετικῶς ὅτι οἱ θεολόγοι, καθ' οὓς ὁ ἔρωσ εἶναι ἀπλῶς τὸ σεξουαλικὸν ἔνστικτον κοσμηθὲν ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην ματαιότητα μὲ τὴν ψευδῆ λάμπριν ἐπιπολαίων καὶ προσωρινῶν αἰσθημάτων, ἔχουν δίκαιον κατὰ τοῦτο ὅτι ὑφίσταται καὶ εἰς τὸν ἔρωτα ἐν primum movens, μία πρωτογενῆς καὶ μὴ δυναμένη περαιτέρω ν' ἀναχθῆ ψυχικὴ δύναμις, τὸ ἐν λόγῳ ἔνστικτον.

Τὶ εἶναι λοιπὸν τὸ πρωτογενὲς ἐν τῷ συναισθήματι; Οὐχὶ βεβαίως, ὡς εἴπομεν, τὰ παράλληλα ὀργανικὰ φαινόμενα. Ἀνεκαθὲν ἡ τελολογικὴ περὶ συναισθήματος ἀντίληψις, καθ' ἣν εἰς μὲν τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς ἐνορεῖται προαγωγή τῆς ζωῆς, δυσχέρανσις δὲ καὶ χειροτέρευσις τῶν ὄρων αὐτῆς εἰς τὸ συναίσθημα τῆς λύπης, ἐβλεψεῖτο ἀξία πολλῆς προσοχῆς<sup>(3)</sup>. Ἦδη ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴν χαρὰν καὶ ἡδονὴν ὡς γνώρισμα ἐπιτυχίας ἐν τῇ ζωῇ, ὡς «ἐπιγιγνόμενον τέλος»<sup>(4)</sup>. Εἶναι λοιπὸν τὰ συναισθήματα αἱ ἀποδείξεις ὅτι ὠρισμένοι κλίσεις ἱκανοποιοῦνται ἢ μένουν ἀνικανοποίητοι ἔχουσαι τὰς ῥίξας των εἰς τὸ ὑποσυνείδητον, αἱ κλίσεις αὗται τείνουν γὰρ ἐξαπλωθιοῦν ἀκολούθως εἰς τὴν κυρίαρχον ἢ κεντρικὴν συνείδησιν ὑπὸ ἀπείρους καὶ ποικίλας

(1) Βλ. P.-F. Thomas, L'éducation des sentiments, σελ. 66 ἔξ. Τὸ ζῶν ὄν τείνει οὐ μόνον πρὸς δρᾶσιν, ἀλλὰ πρὸς δρᾶσιν καὶ ἐξέλιξιν σύμφωνον πρὸς καθωρισμένους σκοπούς, ἐκ τούτου δὲ δι' αὐτὸ δυνατότης χαρᾶς καὶ πόνου. Ἡ προσχηματισμένη αὕτη (ἐν δυνάμει δραστηριότης, ἡ δύναμις αὕτη τάσεως, ἣτις μᾶς ὠθεῖ ἢ ἀπομακρύνει ἀπὸ δεδομένων ἀντικειμένων, καλεῖται κ λ ί σ ι ς.

(2) De la méthode dans la psychologie des sentiments, γαλλ. μετάφρ.

(3) Βλ. Villa-Γρατσιάτου, Ἡ σύγχρονος ψυχολογία, σελ. 206.

(4) Κατὰ τὸν Spinoza, διὰ τῆς ἡδονῆς ὁ ἄνθρωπος τελειοῦται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον, κατὰ δὲ τὸν Spencer τὰ δυσάρεστα συναισθήματα ἀντιστοιχοῦν εἰς ἐπιβλαβῆ, τὰ δ' εὐάρεστα εἰς ἐπωφελεῖ γεγονότα διὰ τὸν ἀνθρώπινον ὀργανισμόν· βλ. Elsenhaus-Bachenaу, Psychologie und Logik, 6η ἔκδ., σελ. 42.

μορφάς, ασκούσας τὴν ἀπήχησιν αὐτῶν εἰς τὰ βάθη τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ ἐγῶ. Γενικῶς αἱ κλίσεις αὗται κινουῦνται ἐντὸς τοῦ γενικωτάτου πεδίου τοῦ ἐνστίκτου τῆς αὐτοσυντηρήσεως, τὸ ὁποῖον καὶ ἐξυπηρετοῦν ἐνσυνειδήτως ἢ μὴ. Τὰ συναισθήματα λοιπὸν εἶναι τὸ βαρόμετρον τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἐνστίκτου ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ πεδίου. Ἀπέναντι αὐτῶν ἡ νόησις ἔρχεται εἰς δευτέραν μοῖραν. Ἡ μεγάλη χαρὰ καὶ ἡ λύπη πιέζουν, κατὰ τὸν Roustan<sup>(1)</sup>, τὴν νόησιν χωρὶς νὰ ἐξαφανίζουσαν παντελῶς τὴν συγκεχυμένην ἔννοιαν τῆς αἰτίας τῆς προξενούσης τὴν χαρὰν ἢ τὴν λύπην. Ὁ βαθμὸς τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ ἐνστίκτου τούτου τῆς αὐτοσυντηρήσεως καὶ ἀναπτύξεως καὶ ἐπιβιώσεως τοῦ ὀργανισμοῦ (κατὰ τὸ ψυχικὸν κυρίως αὐτοῦ μέρος, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ φυσιολογικὸν) εἶναι καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἐντάσεως τοῦ συναισθήματος. Αἱ μορφαὶ καὶ οἱ χρωματισμοὶ τούτου εἶναι αἱ μορφαὶ τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν τάσεων τοῦ ὡς ἄνω ἐνστίκτου, παρουσιαζομένου μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ παρ' ἐκάστῳ τῶν ἀνθρωπίνων ὀργανισμῶν.

Ἡ τοιαύτη γενικὴ ἀντίληψις ἐξηγεῖ εἰδικώτερον πῶς εἰς τὰ καλλιτεχνικὰ κυρίως συναισθήματα ἡ ἐμφάνισις τοῦ αὐτοῦ συναισθήματος κατ' ἐπανάληψιν συντελεῖ εἰς αὐξήσιν τῆς ἐντάσεώς του. Οὕτω, τὸ αὐτὸ κλασσικὸν ἔργον, κατ' ἐπανάληψιν παιζόμενον, δημιουργεῖ ἐντονώτερον καλλιτεχνικὸν αἴσθημα, κατὰ τὸν Stössner<sup>(2)</sup>, διότι ἡ φαντασία εἰσχωρεῖ κάθε φοράν καὶ βαθύτερον εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ἔργου. Πιστεύομεν ὅτι ὀρθότερον ἐν προκειμένῳ ὀφείλεται ἢ μείζων ἐντασις εἰς τὸ γεγονὸς τῆς συναισθηματικῆς μνήμης εἰς τὴν διατηροῦνται τὰ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔργου γεννηθέντα συναισθήματα, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται ἐκάστοτε καὶ νέον, τὸ ἐκ τῆς νέας ἀκροάσεως τοῦ κλασσικοῦ ἔργου. Οὕτω τὸ ἀρχικὸν συναίσθημα καθίσταται καὶ διαρκῶς ἀδρότερον καὶ ἐντονώτερον.

Ἐν συμπεράσματι, ὁ συναισθηματικὸς κόσμος εἶναι ἀυθύπαρκτος, διάφορος τοῦ τε ὀργανικοῦ καὶ τοῦ νοητικοῦ ἀλλ' οὐχὶ ἄσχετος πρὸς αὐτούς. Ἡ μεταξὺ τούτων ἀλληλεπίδρασις δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἀμφισβητήσεως. Τὰ συναισθήματα εἶναι φαινόμενα συνειδητά, ἄλλως προσπίπτοντα καὶ λαμβάνοντα ὑπόστασιν ἐντὸς τῆς συνειδήσεως, ἢ ὁποῖα ἀπομακρύνει τὰς διαρκῶς ἀναφυομένας ἐκ τῶν σχέσεων μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος δυσχερείας. Τὰ συναισθήματα συνίστανται εἰς τὴν ἱκανοποίησιν ἢ μὴ τῶν ψυχικῶν κλίσεων, αἱ ὁποῖαι

(1) Leçons de philosophie, σελ. 145.

(2) Pädagogische Psychologie, σελ. 133.

εἶναι τοιαῦται ἢ τοιαῦται ἀναλόγως τῆς διαπλάσεως καὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτήρος. Ἄλλως τὰ συναισθηματικά ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸν βαθμὸν ἱκανοποιήσεως τοῦ κυριάρχου ἐνστίκτου τῆς αὐτοσυντηρήσεως καὶ ἐπικρατήσεως, ὡς τοῦτο ἐκδηλοῦται ὑπὸ τὰς ποικίλας εἰδικωτέρας αὐτοῦ μορφάς. Εἰς τὸ βάθος καὶ εἰς τὴν βάσιν τῆς ἀνθρωπίνης καὶ ἴσως πάσης ζωῆς, αἱ ψυχικαὶ κλίσεις, ἐξ ὧν ἀπορρέουν αἱ συγκινήσεις καὶ τὰ πάθη, συνδέονται στενῶς πρὸς τὸν ὀργανισμὸν τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὴν νοητικὴν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν. Οὕτω, καθαρῶς ψυχικαὶ δυνάμεις ὡς ἐμφανίζονται ἐν τῇ ἐπιδράσει αὐτῶν ἐπὶ τῆς φυσιολογικῆς ζωῆς, αἱ ψυχικαὶ κλίσεις, συνοδευόμεναι παρὰ νοητικῆς ἐνεργείας, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν δύνανται αὐταὶ νὰ καταστοῦν ἐν τινὶ βαθμῷ ἀντικείμενον μελέτης, εὐρίσκονται εἰς τὴν βάσιν τῶν συναισθημάτων ἐν στενῇ ἐννοίᾳ ψυχικῶν φαινομένων, οὕτως εἰπεῖν, δευτερογενῶν. Αἱ ψυχικαὶ αὐταὶ κλίσεις ἐνέχουν βασικὴν πρωτοτυπίαν, τῆς ὁποίας ἀναγκαίως συμμετέχουν καὶ ὅλα τὰ συναισθηματικὰ φαινόμενα, τῶν ὁποίων αὐταὶ δεσπόζουν καὶ ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκδηλοῦνται καὶ ἀνελλίσσονται.

---